

Riikka Rossi ja Saija Isomaa

Kirjallisen realismin kysymyksiä

Ah! tietäkää: tämä draama ei ole mielikuvituksen tuotetta eikä romaani. *All is true*, se on niin todellinen, että jokainen voi tunnistaa sen vaikuttimet itsensä, ehkäpä sydämessään.¹

Honoré de Balzac, *Le Père Goriot* (1835)

Kirjallinen realismi on perinteisesti ymmärretty epistemologisena projektina, joka taiteen asuun puettuna etsii totuutta, välittää tietoa ja kuvaa elämää sellaisena kuin se on. Ohjelmallinen realismi syntyi 1800-luvulla luonnontieteellisen aikakauden tuotteenä: Honoré de Balzac ja Émile Zola vertasivat kirjailijaa tiedemieheen, joka fiktiivisessä laboratoriossaan suorittaa kokeita, tutkii sosiologisesti yhteiskunnallisia lainalaisuuksia, todistaa väitteensä oikeaksi ja vaikuttaa yhteiskuntaan. *All is true*, kaikki on totta, houkuttelee kertoja lukijaa uskomaan tarinan todenkaltaisuuteen Balzacin klassikkoromaanissa *Le Père Goriot* (1835, suom. *Ukko Goriot*).

Käsillä oleva *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avain* tarttuu realismin monimuotoiseen kysymykseen ja luotaa yhtä kirjallisuudentutkimuksen käytetyimmistä käsitteistä, josta erilaiset tutkimuksen suuntaukset ovat muovanneet oman tulkintansa. Kirjallisuushistoriallisesti realismi on ymmärretty 1800-luvun kirjallisuuden periodina ja koulukuntana. Klassikotutkimuksessaan *Mimesis* Erich Auerbach (1946) sen sijaan analysoi realismia aikakausia halkovana, muuttuvana ja eri lajeihin yhdistyvänä tyyli-lajina. Strukturalistisesta ja jälkistrukturalistisesta näkökulmasta realismia on tarkasteltu toden vaikutelmaa (*l'effet de réel*) tavoittelevana diskursiivisena käytäntönä, jossa todellisuuteen viittaavuuden eli referentiaalisuuden illuusiota tuotetaan ja vahvistetaan kerronnallisin ja tekstuaalisin keinoin (esim. Barthes 1968, 1970; Hamon 1973, Riffaterre 1990). Viime aikoina keskustelua on herättänyt kognitiivisen kertomuksen tutkimuksen realismikäsitys, jossa realismi liitetään esitetyn tarinamaailman kognitiiviseen tuttuuteen. Arkikokemusta simuloiva ”tuttu” tarinamaailma mahdollistaa lukijan eläytymisen ja immersion. (Ks. Fludernik 1996, Ryan 2001.) Kognitiivinen lähestymistapa on purkanut strukturalistista ajatusta realismille ominaisesta referentiaalisesta illuusiosta kielensisäisenä semioottisena ilmiönä ja korostanut, että realismisuuden tai toden tuntu perustuu tekstin aktivoimiin kognitiivisiin kehyksiin, lukijan aikaisemman tiedon, havaintojen, tunteiden ja muistojen alueelta ammentavaan kokemukselliseen repertuaariin (ks. Fludernik 1996, 121; Rossi 2012). Vaikka realistinen teos ei suoraan heijasta tai jäljittele historiallista ja aktuaalista todellisuutta, se rakentaa fiktiiviset tarinamaailmansa käsillä olevan todellisuuden perustalta ja kykenee kommunikoimaan

maailmasta, jossa elämme. Näin realismi tuottaa lukukokemuksen, joka avautuu *anagnoristisena* tunnistamisena (ks. Prendergast 2009, 219) – lukija oivaltaa tarinamailmassa jotakin arkikokemuksesta tuttua ja koskettavaa.

Käsitteenä realismilla ei aina ole ollut hyvä kaiku. Modernismien tutkimuksessa realismi on toisinaan saanut toimia olkinukkena, jota luotaessa on unohdettu realistisen suuntauksen uudistavuus ja kiistoja herättänyt kumouksellisuus suhteessa edeltävään kirjalliseen perinteeseen ja ihanteisiin. Tulkintaa realismista traditionaalisenä, juoneltaan lineaarisena ja esittämisen keinoiltaan transparenttina on käytetty argumenttina, jolla on nostettu modernismin ja avantgarden esteettisiä ansioita. Tukea ajatukselle on haettu esimerkiksi Barthesin esseistä, jossa Balzacin, Zolan, Dickensin ja Tolstoin realismi esiintyy tyyppiesimerkkinä klassisesta, *luettavasta* (lisible) tekstistä (ks. Barthes 1973, 18). Tällaisesta realismista puuttuu väitetyksi Flaubertille tai Robbe-Grillet’lle tyyppillisen *kirjoitettavan* (scriptible) tekstin avoimuus ja lukemisen hurma – jota kognitiivisessa tutkimuksessa on myöhemmin kutsuttu interaktiiviseksi, osallistavaksi lukemiseksi (ks. Ryan 2001, 8). *Luettava* realistinen teksti on luonteeltaan ennustettava ja johdonmukainen kommunikaation muoto, jota luonnehtivat juonen automaatio, merkityksenmuodostumisen läpinäkyvyys ja metonyyminen koherenssi. Se synnyttää toden tuntua hyödyntämällä ja koodaamalla stereotyyppistä tietoa, *doxa*, ja sitä luonnehtii pedagoginen ote, tarve välittää tietoa. (Barthes 1970, Hamon 1973.)

Kirjallisuuden lajien ja tyyliuuntien rajat eivät kuitenkaan ole ehdottomia vaan kysymys on risteävistä, liukuvista kategorioista. Lajiteoreettisesti ajatellen “realistinen teos” on prototyyppi tai prototyyppien ryväs (mm. realistinen romaani, novelli ja näytelmä), joka yksittäisten teosten tasolla toteutuu erilaisina muunnelmina. Realismi yhdistyy eri lajeihin ja esittämisen keinoihin – tämä näkökulma tulee esiin monessa tämän numeron artikkelissa. Lajitutkimus on myös osoittanut realismin intertekstuaalisen ja geneerisen rikkauden ja kyseenalaistanut käsityksen realismista ja naturalismista todellisuutta peilaavana dokumentarismina tai lähtökohdiltaan epäkaunokirjallisena kielenkäytön muotona. Muun kirjallisuuden tapaan realististakin kirjallisuutta kirjoitetaan kirjallisuudesta. Perinteisin poetiikan käsittein ilmaistuna *mimesis* (todellisuuden luova jäljittely) ja *imitatio auctoris* (aiemman kirjallisuuden luova jäljittely) yhdistyvät teoksissa. Samoin näkemystä realismin transparentista luettavuudesta on viimeaikaisessa tutkimuksessa haastettu monella tavalla. Esimerkiksi Susan Harrow’n tulkinta Zolasta (2010) purkaa dikotomista jakoa realismiin ja modernismiin. Harrow lukee esiin naturalismissa piilevät modernismin silmut paitsi temaattisella, myös tyyllillisellä tasolla: muun muassa Zolalle ominainen monityylyisyys, metaforien kerrostumat, elliptisyys ja luettelomainen toisteisuus toimivat kerronnan sujuvaa lineaarisuutta hajottavana, modernistista proosamuotoa ennakoivana periaatteena. Kirjallisuushistoriallisesti realismi toimii ehkä kirjallisten modernismien alkuvaiheena eikä niiden vastavoimana.

Ranskalaiselle realismille ominainen havainnollinen kuvaus on ollut lähtökohtana myös niissä tutkimuksissa, joissa on tarkasteltu realismin vaikutusta esimerkiksi varhaisen elokuvan syntyyn, kuten Sergei Eisensteinin montaaiteknikkaan (Gural-Migdal 2013). Keskustelua jatkaa Fredric Jameson tuoreessa tutkimuksessaan *The Antinomies of Realism* (2013). Jamesonin visiossa realismi syntyy kerronnan temporaaalisuuden ja tekstin herättämän affektin eli ruumiillisen tuntemuksen välisestä jännitteestä. Aistikokemuksia herättävät realismin visuaaliset kuvaukset tuottavat affektin, joka pysäyttää lineaarisesti etenevän tarinan näyttämölliseen aikakokemukseen. Myös realistinen teksti voi siten taipua modernismille ja ”luonnottomalle” kertomukselle ominaisiin vieraannuttamiseksi (ks. Mäkelä 2013). Toisaalta kognitiiviset kertomuksen tutkijat ovat pitäneet modernistista, tietoisuuden esittämiseen keskittyvää romaania realistisempänä ihmismielen kokemuksellisuuden esittäjänä kuin varsinaisesti realistista tai naturalistista romaania (Fludernik 1996, 127). Tyylisuuntien rajat liukuvat ja risteävät, monin tavoin.

Johtopäätöksenä voi todeta, että vaikka realistisen esittämisen keinot johdattelevat tuttuun, tunnistettavaan ja arkikokemusta muistuttavaan todellisuuteen, lukijan ainoaksi rooliksi jää harvoin vaivaton imeytyminen tarinamaailmaan tai varsinkaan tarinamaailman arvojen ja merkitysten passiivinen hyväksyminen. Myös realismin historia todistaa päinvastaista ja pikemminkin haastaa ajatuksen realistisen lukemisen helppoudesta: siveettömyysoikeudenkäyntiin johtaneesta Flaubertin *Madame Bovarysta* (1857) alkaen realismi on ollut myös skandaalikirjallisuutta ja yhteiskuntakriittistä vastarintakirjallisuutta, joka tarttuu epämukaviin tabuaiheisiin ja ”nostaa kysymyksiä keskusteltavaksi”, kuten tanskalainen realismin kriitikko George Brandes esitti. Kriittinen tai tendenttinen realismi, jota on tarkasteltu marxilaisessa ja lajitutkimuksessa, tekee havaittavaksi historiallista todellisuutta ja yksilön elämää säätelevät yhteiskunnalliset voimat ja ideologiat ja pyrkii todellisuuden esittämisen ohella sen muuttamiseen. Kriittisyys toteutuu yhteiskuntakriittisinä aihevalintoina ja ideologisena ohjailevuutena, pyrkimyksenä vaikuttaa lukijan todellisuutta koskeviin ajatuksiin, uskomuksiin, tunteisiin ja toimintaan. Ohjailevuus ei edellytä kertojan tai etuoikeutettujen henkilöhahmojen suoria kannanottoja käsiteltyihin kysymyksiin, vaan usein käytössä ovat epäsuorat vaikuttamisen keinot (ks. Isomaa 2012). Sellaisina voivat toimia jo realismille ominainen raadollisen arkitodellisuuden esittäminen ja lukijan mielenrauhaa häiritsevien shokkiefektien tuottaminen. ”Totuuden ilmituominen on hyvin epämukava kaikille niille, joille se lausutaan ja joita se koskee”, Juhani Aho kuvaili tätä elämän varjopuolien estetiikkaa kirjoituksessaan ”Realistisesta kirjallisuudesta sananen” (1885).

1800-luvun Euroopassa realismin ilmaisumuodoksi vakiintui keskiluokan lempilaji, romaani, joka kuitenkin valjastettiin horjuttamaan porvarillisen järjestyksen, pysyvyyden ja nuhteettomuuden ihanteita (ks. Prendergast 1986, Baguley 1990). Pohjoismaissa suosituttiin myös näytelmämuotoa. Aikalaisvastaanotossa realistien teokset

herättivät hämmennystä; usein kielteisiä ja epämukavia tunteita, suuttumusta, ärtymystä tai jopa inhoa. Suomalaisista kirjailijoista vaikkapa Minna Canth sai aikalaismaineen naturalistisena ”inhuuden ihantelijana”, ja O.E. Tudeer (1886) tulkitsti hänen herättelevän aikalaistensa moraalisia tunteita, kuten surua ja sääliä, näytelmällään *Työmiehen vaimo* (1885). Uskottava, todentuntuinen henkilökuvaus on ollut realistisen romaanin ylpeys, mutta sympaattisten ja samastuttavien hahmojen ohella realismin tarinamaailmat tarjoilevat usein ristiriitaisia ja kielteisiäkin tunteita herättäviä hahmoja. Balzacin *Ukko Goriotin* johdattelee lukijan heti aluksi ummehtuneen pariisilaisen täysihoitolan kiehtovien, mutta osin moraalisesti kyseenalaisten ja ulkoiselta olemukseltaan luotaantähtäviin hylkiösankareiden galleriaan. Realismin ristiriitaisessa poetiikassa yhdistyvät siten empaattinen eläytyminen ja eettinen huoli kuvatussa tarinamaailmasta, lukemisen nautinto ja emotionaalinen etäännyminen. Varsinkin naturalismin kuvottavassa inhossa on pakottavaa voimaa: tabuaiheet voivat yhtä aikaa houkutellessa katsomaan ja herättää torjuntaa.

Ohjelmakirjoitusten tasolla ranskalainen realismi lähti liikkeelle rationaalisenä projektina, järjen ja tieteellisen tiedon analyttiseen voimaan vannovana vastareaktion romantiikan sentimentalismille. Mutta mitä realistinen ”tositarina”, joka ”ei ole fiktiota”, tekstin tasolla lopulta merkitsee? Balzacin *Ukko Goriot*’ssa se on tunteiden täyttämä kertomus tuskallisesta rakkaudesta ja menetyksen surusta, jonka intertekstuaaliseen kudokseen kerrostuu uudelleentulkinta muun muassa *Kuningas Learista*. Realismin affektiivisuutta ei tutkimuksessa ole perinteisesti käsitelty, mutta ajatus implikoituu eri tavoin realismin ohjelmakirjoituksissa. *Inhimillisen komedian* suunnitelmissa ja esipuheessa Balzac luonnehti teossarjaa sosiologisen tapaintutkimuksen ohella ”ihmissydämen historiaksi” (l’histoire du cœur humain); samaan viittaa myös *Ukko Goriot*’n kertojan näkemys tositarinasta, jonka jokainen voi ”tunnistaa sydämessään”. Georg Brandesin ”kysymyksistä keskusteleva” kirjallisuus saa puolestaan yhteiskunnallisen voimansa kyvystä synnyttää lukijoissa yhteisön arvoihin ja normeihin pohjautuvia emotionaalisia reaktioita ja herättää heidät kiistelemään ja keskustelemaan. Emotionaalinen ulottuvuus on lopulta pohja, josta realismi ammentaa yhteiskunnallisen vaikuttavuutensa ja vakuuttavuutensa. Tiedon ja tunteiden alueet eivät ylipäänsä ole toisensa poissulkevia, vaan viimeaikainen tunteiden tutkimus on osoittanut tunteiden yhteydet yhteisöissä muodostuneisiin uskomuksiin ja arvoihin ja esittänyt, että tunteet vakuuttavat meidät ja lisäävät kohtaamiemme ilmiöiden ja asioiden uskottavuutta (esim. Damasio 1996, Nussbaum 2001). Myös realismille ominaisten kielteisten tunteiden kriittinen, eettinen ja moraalinen potentiaali hahmottuu, kun ymmärretään kielteisten ja myönteisten tunteiden ristiriitainen yhtälö. Esimerkiksi suuttumusta on Aristoteleesta lähtien pidetty moraalisenä tunteena, jota tarvitaan yhteiskunnallisten epäkohtien, kuten epätasa-arvon tai eriarvoisuuden, tunnistamiseen ja poleemiseen

reagoitiin. Uudempi emotiotutkimus mahdollistaakin realismin uudelleenarvioinnin myös emotionaaliselta kannalta. Esimerkiksi aiemman tutkimuksen väheksyvä asennoituminen realismin tuottamaan moraaliseen närkästykseen näyttäytyy nykytutkimuksessa uudessa valossa. Realismin tendenssiin sisältyvä voimakas tunnelataus tavoittaa olennaisen osan realismin visiosta, joka ei pelkästään hajota ja häiritse, vaan rakentaa uutta osallistavan lukijuuden kautta. Tunnevaikutusten voimaannuttavaa ja vapauttavaa ulottuvuutta korostaa realismin usein todettu yhteys melodraamaan ja tragediaan: kielteisten tunteiden kokeminen – sääli, pelko, kauhu – johtavat puhdistavaan, kathartiseen kokemukseen.

Edellä esitetyt poiminnot realismin monisärmäisestä käsitteestä johdattavat realismin kysymyksiin, joihin paneudutaan tämän *Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti Avaimen* Realismi-erikoisnumeron artikkeleissa ja kirjoituksissa.

Numeron avaava Pirjo Lyytikäisen artikkeli tarkastelee realismia tyyli­lajina ja pohtii realismin, allegorian ja fantasian suhteita Johanna Sinisalon *Linnunaiivot*-romaanissa (2008) Erich Auerbachin realismikäsit­tyksen inspiroimana. Fantasiaa ja realismia on perinteisesti pidetty toisensa poissulke­vina lajeina ja kategorioina, mutta Auerbachin Dante-analyysin valossa Lyytikäinen osoittaa lajien kosketuspinnat ja risteämät ja toisaalta hahmottelee realismin rajoja. Lyytikäisen mukaan fantasiassa voidaan toteuttaa kuvauksia, jotka ovat tyyli­lajiltaan hyvinkin realistisia, mutta tietynlaista todellisuutta on kuvattava fantasian ja allegorian keinoin – realismi ei riitä. Samalla Lyytikäinen tarkastelee laajemmin Auerbachin realismikäsit­tyksen perusteita ja osoittaa, että kognitiivisen realismin tutkimuksen painottama kokemuksellisuus on ääneenlausumattomasti mukana jo Auerbachin realismin kriteereissä, joissa korostetaan realismin traagisuutta ja voimakkaita tunnevaikutuksia.

Maria Mäkelä jatkaa keskustelua kognitiivisesta realismista esittelemällä ja testaamalla kognitiivisen narratologian realismikäsit­tystä suhteessa Mikko Rimmisen *Pölkkyy­n* (2007). Periaatteessa kokeilevana määrit­tyvä *Pölky* laajentaa ymmärrystämme realismista, Mäkelä esittää ja analysoi tarinamaailman kognitiivista hahmottamista, kielen ja ruumiillisen todellisuuden suhdetta Rimmisen teoksessa. *Pölky*n meta­fiktii­vinen ja kieleen huomion kääntävä kerronta on samalla todentuntuinen kuvaus ruumiillisesta kokemuksesta ja siten fenomenologisessa mielessä realistinen. Samalla Mäkelä osoittaa kognitiivisen lähestymistavan puutteet ja palauttaa keskusteluun strukturalistisen narratologian ajatuksia realismista taiteellisten, psykologisten ja referentiaalisten motivaatioiden verkostona. Mäkelän mukaan Rimmisen kerronnan realismisuuden voi ymmärtää vain jos ruumiillista ja kokemuksellista tasoa tutkii suhteessa romaanin tekstuaaliseen tasoon.

Tiina Käckelä-Puumala pureutuu artikkelissaan rahan kuvaukseen 1800-luvun realismissa, erityisesti Flaubertin *Madame Bovaryssa*. Realismin kausi sattui Käckelä-Puumalan mukaan yksiin keskeisen rahatalouden uudistuksen, metallirahoista paperirahaan siirtymisen kanssa, ja aikakauden kirjallisuus piirtääkin hänen mukaansa yksityiskohtaista kuvaa rahankäytöstä, rahan ja arvokäsitysten mahdista ihmiskohtaloihin sekä asenne-
muutoksesta, jota luottamukseen ja uskottavuuteen perustuva uusi rahajärjestelmä edellytti. Kirjallisen realismin ja samanaikaisen kultakantajärjestelmän välillä voidaan kuitenkin nähdä laajempikin analogia: molemmat perustuvat idealistiseen representaatiokäsitykseen, jossa representaation – setelirahan tai kielellisen esityksen – uskotaan edustavan ongelmattomasti referenttiään, kultaa tai todellisuutta. Käckelä-Puumala tarkastelee artikkelissaan representaatiokäsitysten analogisuutta mutta nostaa esiin myös jäsennykseen kätkeytyviä ongelmia.

Hanna Korsberg tarkastelee artikkelissaan Minna Canthin *Anna Liisan* (1895) näyttämö- ja elokuvaversioita kantaesityksestä nykypäivään ja nostaa esiin esityshistoriassa ilmeneviä painopisteiden muutoksia. Varhaisista uskonnollisista tulkinnoista on siirrytty nykypäivään tultaessa Anna Liisan sisäistä kokemusta ja todellisuutta korostaviin näyttämöversioihin. Korsberg kytkee erilaiset tulkinnat teatterin realismiin ja näkee *Anna Liisan* näytelmänä, joka antaa teatterintekijöille mahdollisuuden käsitellä oman aikansa piirteitä oman aikansa keinoin. Teatterin realismi hahmottuuakin artikkelissa esittämisen kautta tuotetuksi, esitysajankohtaan kytkeytyväksi toden illuusioksi, johon liittyvä välittömyyden ja toden tuntu syntyy osaltaan esiintyjien taidosta synnyttää vaikutelma todesta ja välittää se yleisölle.

Lehteen sisältyy myös Jussi Ojajärven suomennos Raymond Williamsin vuonna 1958 julkaistusta artikkelista “Realism and the Contemporary Novel” (*New Left Review*) sekä saatesanat, joissa Ojajärvi selittää ja motivoi Williamsin realismikäsitystä nykylukijalle sekä pohtii sen sovellettavuutta kotimaiseen kirjallisuuteen. Williamsin “marxilaise(hko)” realismikäsitys kiistää Ojajärven mukaan formalistisen näkemyksen realismista periodina tai tyylinä ja näkee sen ennemmin tietyn aikakauden tuntemusrakennetta (*structure of feeling*) vahvistavana tai tallentavana taiteena. Williamsin artikkeli rikastaakin osaltaan artikkeliosastossa realismista käytyä keskustelua tuomalla mukaan marxilaisen jäsennyksen.

Lajina realismin säilymiskykyä selittää sen kyky sulautua ja muuntua toisiin ja realismin estetiikalle jopa lähtökohtaisesti vastakohtaisiin lajeihin: melodraamaan, allegoriaan, fantasiaan ja dystopiaan. Tintti Klapuri, Anni Lappela ja Tuomas Juntunen pohtivat katsauksissaan realismin ulottuvuuksia nykykirjallisuudessa. Klapuri ja Lappela tarkastelevat venäläistä nykykirjallisuutta, jossa postmodernismia on seurannut yhteiskunnallisesti kanta-aottavan realismin aalto. Tuomas Juntunen tarkastelee suomalaisen nykykirjallisuuden realismia ja sen puitteissa erityisesti episodiromaanin kytkeytymistä realismiin.

Avaimen realismi-teemanumero on syntynyt Helsingin yliopiston tutkimushankkeen *Realismin kirjalliset maailmat* inspiroimana ja toimittamana. Numeron artikkelit ja puheenvuorot osoittavat, ettei realismin kysymystä tarvitse museoida 1800-luvulle: uudet luennat versoilevat klassisesta realismista nykykirjallisuuteen, Danteen ja aivotutkimukseen, rahatalouden ja realismin analogioista tunnerakenteisiin ja realismin kokemuksiin näyttämöllä, kytkeytyen siten mitä moninaisimpiin taiteen ja ”todellisen elämän” ajankohtaisiin ilmiöihin. Samalla ne heittävät haasteita uusille tutkimuksille ja kutsuvat jatkamaan keskustelua realismin mahdollisuuksista. Toivomme keskustelun jatkuvan vilkkaana.

Viitteet

¹ Ah ! sachez-le : ce drame n'est ni une fiction, ni un roman. *All is true*, il est si véritable, que chacun peut en reconnaître les éléments chez soi, dans son cœur peut-être.

Lähteet

- Aho, Juhani 1885. Realistisesta kirjallisuudesta sananen. *Kaiku* 16.12.1885
- Auerbach, Erich 1992. *Mimesis. Todellisuudenkuvaus länsimaisessa kaunokirjallisuudessa.* (*Mimesis: Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, 1946.) Suom. Oili Suominen. Helsinki: SKS.
- Baguley, David 1990. *Naturalist Fiction. The Entropic Vision.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Barthes, Roland 1973. *Le plaisir du texte.* Paris: Seuil.
- Barthes, Roland 1982 (1968). L'effet de réel. *Littérature et réalité.* Gérard Genette & Tzvetan Todorov (eds), Paris: Seuil, 81–90.
- Barthes, Roland 2000 (1970). *S/Z.* Paris: Seuil.
- Damasio, Antonio R. 1996 (1994). *Descartes' Error. Emotion, Reason and the Human Brain.* London: Macmillan.
- Fludernik, Monika 1996. *Towards a 'Natural' Narratology.* London & New York: Routledge.
- Gural-Migdal, Anna 2013. *L'Écrit-écran des Rougon-Macquart. Conceptions iconiques et filmiques du roman chez Zola.* Villeneuve d'Ascq: Septentrion.
- Hamon, Philippe 1982 (1973): Un discours contraint. Gérard Genette & Tzvetan Todorov (eds), *Littérature et réalité.* Paris: Seuil, 119–181.
- Harrow, Susan 2010. *Zola, The Body Modern. Pressures and Prospects of Representation.* London: Legenda.
- Isomaa, Saija 2012. Kirjallisuus ja moraaliset emootiot: Tendenssikirjallisuuden 1800-lukulainen lajitausta. *Avain* 3/2012, 5–19.
- Jameson, Fredrick 2013. *The Antinomies of Realism.* London & New York: Verso.

- Mäkelä, Maria 2013. Realism and the Unnatural. Jan Alber, Henrik Skov Nielsen and Brian Richardson (eds.), *A Poetics of Unnatural Narrative*. Ohio: The Ohio State University, 142–166.
- Nussbaum, Martha 2001. *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prendergast, Christopher (2009) 1986. *The Order of Mimesis. Balzac, Stendhal, Nerval, Flaubert*. Cambridge Studies in French. Cambridge: Cambridge University Press.
- Riffaterre, Michael 1990. *Fictional Truth*. Baltimore, MD. The John Hopkins University Press.
- Rossi, Riikka 2012. The Everyday Effect. The Cognitive Dimension of Realism. Saija Isomaa, Sari Kivistö, Pirjo Lyytikäinen, Sanna Nyqvist, Merja Polvinen & Riikka Rossi (eds.), *Rethinking Mimesis. Concepts and Practices of Literary Representation*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 115–138.
- Ryan, Marie-Laure 2001. *Narrative as Virtual Reality. Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Tudeer, O. E. 1886. Suomalainen teatteri. *Valvoja* 1886.